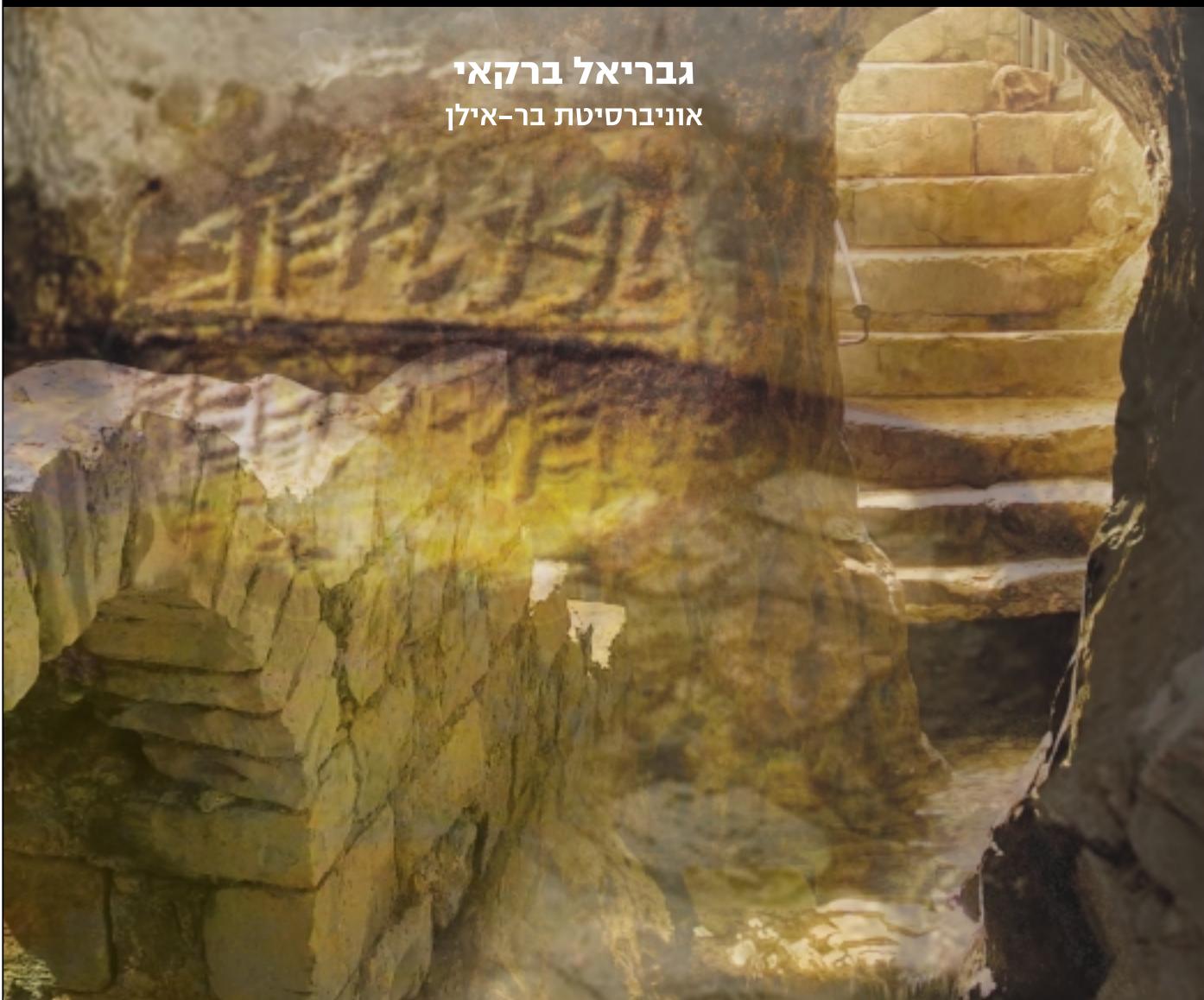
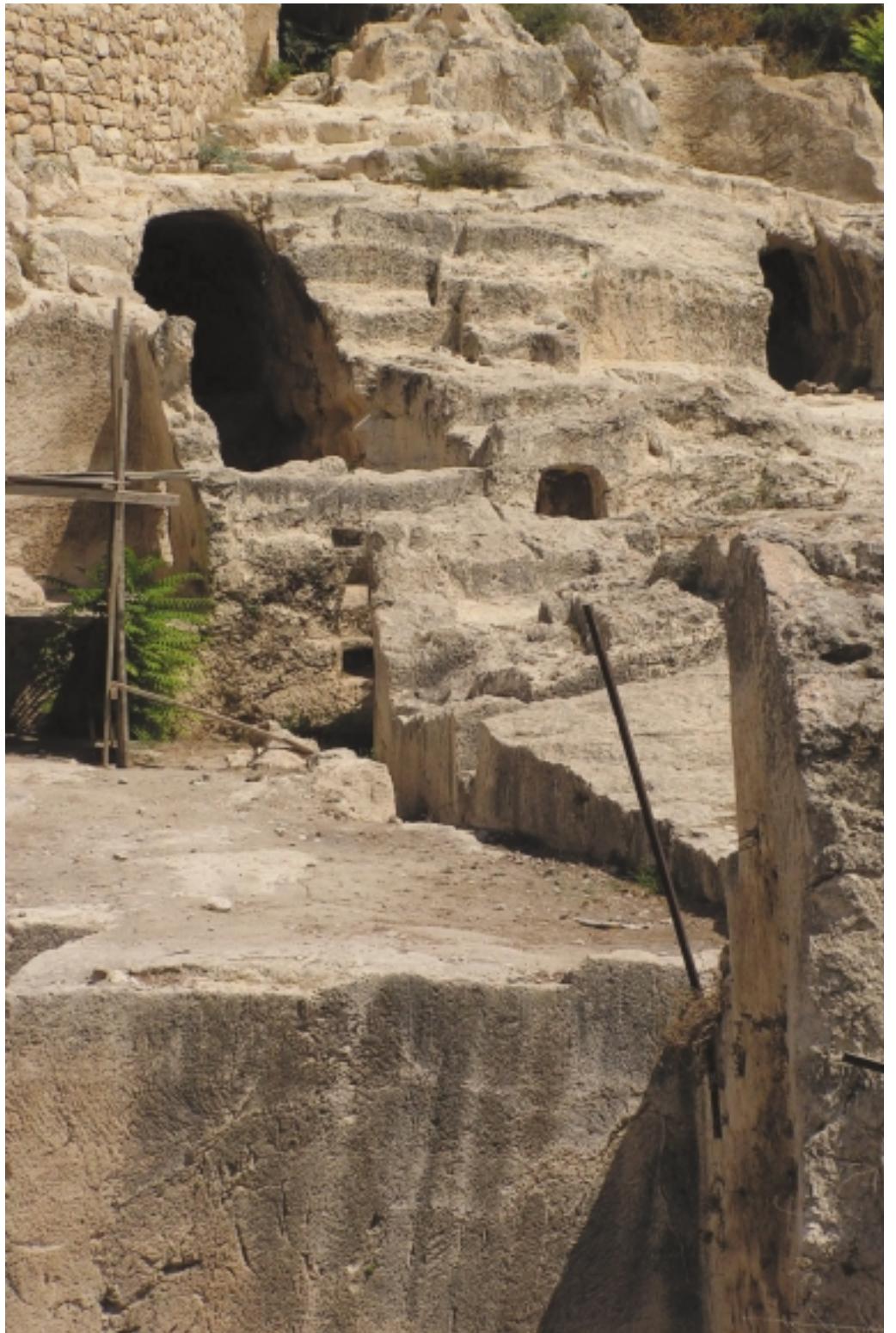

עיר דוד - מילון מושגים

בנושא שמות המקומות והמושגים הגיאוגרפיים בירושלים קיימים בלבולים וαι-הבנות רבות. ידועים גם מקרים רבים של זיהויים מוטעים של אתרים ושמות מקומות המופיעים במקורות הקדומים. במאמר זה אנסה להתמודד עם כמה מן המונחים והמושגים הגיאוגרפיים הללו ולהבהיר את רקעם ומשמעותם.

עיר דוד

השם 'עיר דוד' ניתן על ידי המלך דוד מיד עם כיבושה של ירושלים על ידו. היה זה הדבר הראשון שעשה לאחר הכיבוש. תופעה דומה אנו מוצאים בבריה הקדומה, שהיתה העיר גבעה, בנחלת בניין, וכונתה על שם המלך הראשון – 'גבעת שאול'. כינויו של ערי בירה על שמותיהם של מלכים היא תופעה מוכרת במרקם הקדום כפי שעולה מן הדוגמאות של חוריסבאד בירתו של סרגון מלך אשורי, שנקרה דור שוכן (מצבר סרגון) או בירתו של אצוד מלך הדנינים בקראטפה שבקליקיה, שנקרה איזטדי ועוד. השם נועד לא ספק להדגיש את מעמד המקום כקניינו של המלך הישראלי.

המושג 'עיר דוד' נזכר במקרא 43 פעמים. מכמה מן הכתובים עולה בברור שהוא כינוי שנייתן על ידי דוד עם כיבוש העיר למצודתה של העיר שנקרה קודם לכן 'מצודת ציון': 'וילכד דוד את מצודת ציון היא עיר דוד [...] וישב דוד במצידה ויקרא-לה עיר דוד' (שמואל ב, ה, ז-ט; דברי הימים א, יא, ה-ז), וכן 'לhalbנות את-ארון ברית ה' מעיר דוד היא ציון' (מלחים א, ח, א). מסתבר לפיכך שהכינוי 'עיר דוד' במקרא אינו מתיחס לכל שטחה של העיר ירושה, היא ירושלים שלפני כיבושו של דוד, אלא רק למצודתה של העיר שכונתה 'מצודת ציון' או 'ציון'. שטח המצודה תפס רק חלק משטח העיר ושם מוקמה קריתו של השולטן החדשה של דוד. לפיכך, השימוש בכינוי עיר דוד לכל שטחה של ירושלים בתקופותיה הקדומות מהווה הרחבה של המושג הגיאוגרפי, שאינה توأم את הנتونים המקראיים. בשום מkor מקראי לא נאמר ש'עיר דוד' הוא שם לירושלים כולה, או שהשם מתיחס לכל שטח הגערין הקדום של העיר.

דומה שנית להציג זיהויו למיקומה או לסבירתה של 'מצודת ציון' או 'עיר דוד' שבמקרא. לפי נחמייה ג, טז, קברי מלכי בית דוד, שהיו לפי מקורות אחדים בעיר דוד, היו ממוקמים בנקודה כלשיה באזור הדромי של שלוחת העיר הקדומה. גם בדבריו הימים ב, לב, ל מוזכר שמי הגיחון הזורמו 'למטה מערבה לעיר דוד', ככלمر אל האזור שמדרומים מערב ושלוחה של העיר הקדומה. לפיכך ניתן להציג 'מצודת ציון' היבוסית, היא 'עיר דוד', שהיתה מוקד הפעילות הרשמית של דוד לאחר שהפך את ירושלים לבירתו, והיתה גם מקום קבועם של מלכי בית דוד, הייתה באזור הקצה הדромי של שלוחת העיר הקדומה. השלוחה שבין נחל קדרון במרקם והגיא המרכזי, שעלה שכנה העיר הקדומה, קרויה בערבית בשם 'א-דאורה' שפירושו הגבעון (ונسان 1954: 81; דאלמן 1930: 128). השכונה הבנויה ביום על גבי השלוחה של התל הקדום קרוייה 'יאדי-חולוה' – הנחל המתוק, שהוא גם שמו הערבי של הקטע מנחל קדרון, העובר בסמוך. השם 'עיר דוד' לירושלים כולל מופיע בימי הבית השני. הדבר בולט מאוד בספר חמונאים א, שם, מtopic של ארכאיזם וערגה לימי הזהר של מלכות דוד, ירושלים מכונה 'ציון' או 'עיר דוד'. הכנוי 'עיר דוד', שבו משתמשים כיום בעבר כל שטח התל של ירושלים הקדומה, הוא למעשה שם בן ימיינו, שאינו זהה כלל למשמעותו וلتוחלותו הגיאוגרפית של השם הזה במקרא.

של אחז מלך יהודה, בזמן הקדום בouselושים שנה לחציבתה של המנהרה להטויות מימי מעיין הגיחון על ידי חזקיהו, בנו של אחוז. לפיכך, מפעל המים המכונה 'השלוח' עשוי היה להיות תעלת השקייה כלשהי בגנים הצמודים של העיר, או מפעל מים כלשהו, לצורכי חקלאות והשקיה שקדם לימיו של חזקיהו.

בתולדות המחקר של ירושלים היו רבים שזיהו את 'תעלת 2' (כינוי שנייה לה על ידי האב לה. ונasan בראשית המאה ה-20) עם 'השלוח' הנזכר בישעיו. זיהוי זה אפשרי, אך עליינו לציין שהקדומה עשויה להיות מכונה בשם הכלול את הרכיב 'שלוח'.

ראשיתו של מפעל המים זה מתוארכת לפי החוקרים האחוריים, לתקופת הברונזה התיכונה,

כאלף שנים לפני ימי ישעיהו, והאזכור היחיד במקרא אין בו כדי לסייע לזהותו.

מכאן, ככל שיויך של המנהרה שנחצבה בידי חזקיהו והכתובות שנתגלתה בתוכה אל המושג 'שלוח' הוא מוטעה. 'השלוח' הוא מפעל מים קדום לימי חזקיהו. כינוי המקראי של המנהרה, להנחת חפצים או מזון. נראה שמלכתחילה כונתה בשם שלוחן יריעת העור או המחצלת, שאיתה פרסו על משטח קרקע אופקי, ועליה הניחו את המזונות לארוחה.

בחקלאות המדרגות מעבדים חלקות אופקיות המופרדות זו מזו בקירות תמך אנכיים. חלקות

המדרגות נשענת על השקייה באמצעות העוברות במקביל לשולי המדרגה. בעברית של

ח'ז'ל קרויה שיטת עיבוד זו – חקלאות שלחין. התעלות נועדו לשילוח המים לאורך מדרגות

אליהם אילו זרמו באופן חופשי. באמצעות התעלה מדילים את היקף השטחים המושקים

והמים למשה 'עליהם' למפלס גובה יותר של המדרון, אם כי, כמובן, לפי חוקי הגיגויטציה

המים לעולם יורדים ואין זורמים כלפי מעלה.

מעיין השילוח

מעיין הגיחון הוא מעיין היחידי של ירושלים והוא מקור החיים של העיר. מנין צמח איפוא המושג 'מעיין השילוח' השגור בפי רבים? מימי מעיין הגיחון הוטו על ידי חזקיהו בשליה המאה השמינית לפסה"ג, והועברו במנהרה תחת שטח העיר דרומה-מערבה אל רגלי הגבעה המערבית,

בגיא המרכזי. מקומו של המעיין נסתם ואולי אף הוסווה במתכוון כדי שהאויב האשורי לא יזהה את מקור המים.

כתוצאה לכך נשתכח מקומו של

המעיין, ולכן השם 'גיחון' נעדיר

לחלווטין במקורות שמיימי הבית

השני ואילך ואינו נזכר בכתביו

של יוסף בן מתתיהו, בכתביהם

של היסטוריונים יוונים ורומיים

אחרים, בברית החדשה ובספרות המשנה והתלמוד. מקום הופעתם

של המים מחדש בקצת הדרומי

של המנהרה נחשב בטעות למקום הנביעה וכונה 'מעיין השילוח'. יוסף בן מתתיהו מזכיר את

'מעיין השילוח' בעמק הטירופויון (מלחמות היהודים ברומיים ה, ד, א, [40]). הכינויים 'השלוח',

'מי השילוח' ו'מעיין השילוח' מופיעים פעמים אחדות בספרות המשנה והתלמוד (משנה, סוכה ד

ט-י; משנה, פרה ג ב; בבלי, ערין י ע"ב, ועוד).

'מעיין השילוח' לא היה יכול להיות שמו של מעיין הגיחון אף אם מקום הגיחון היה ידוע ומוכר

בימי הבית השני. ראשית משומש שיסוף מציריו בעמק הטירופויון ושנית משומש שכל הקשור לשם

שילוח

השם 'שלוח' שגור בפי כל, והוא משמש כיום לכינויים של עצמים גיאוגרפיים שונים של ירושלים הקדומות: 'כפר השלוח', 'בריכת השלוח', 'מעיין השלוח', 'נקבת השלוח', ואף 'כטובת השלוח'. דומה שכינוי זה משתלב בזכורה בלתי מבוקרת, וכל מקום ועצם גיאוגרפי בתחוםה של ירושלים

.

הקדומה עשויה להיות מכונה בשם הכלול את הרכיב 'שלוח'. החלק חזקוף של המדרגות מכונה רום המדרגה. ואילו החלק השתוות והאופקי שלהן מכונה שלח המדרגה. האופי השתוות של השלח, הוא גם העומד מאחוריו שם העצם 'שלוח', המצביע לוח אופקי מולם להנחת חפצים או מזון. נראה שמלכתחילה כונתה בשם שלוחן יריעת העור או המחצלת, שאיתה פרסו על משטח קרקע אופקי, ועליה הניחו את המזונות לארוחה.

בחקלאות המדרגות מעבדים חלקות אופקיות המופרדות זו מזו בקירות תמך אנכיים. חלקות המדרגות נשענת על השקייה באמצעות העוברות במקביל לשולי המדרגה. בעברית של ח'ז'ל קרויה שיטת עיבוד זו – חקלאות שלחין. התעלות נועדו לשילוח המים לאורך מדרגות השבירות הנושקה נקרא 'בית השלחין' (משנה, בא בתרא ד ז). 'שלחין פרדס רמנוני' הגידול, והשדה המושקה נקרא 'בית השלחין' (משנה, ומעיין חתוטי הנוצרים בפסוק הקודם ומשמעתו שבשיר השירים ד ג) קשור ללא ספק ליין נועל, וכן פירוש רש"י. 'שלחים' בלשון המשנה הן תעלות השקייה. השליך של הרעה בשיר השירים הינט לפיכך חלקו גופה השטופים במי המעיין ומראים הוא כפרדס רימוניים. אין ספק לפיכך שהמושג 'שלוח' קשור לנוף הגנים המושקים במימי מעיין הגיחון באזור שמזרחה ובערך מדרום מזרח לתל של ירושלים הקדומה.

השלוח – מפעל המים

השם 'שלוח' במשמעות למפעל מים כלשהו, מופיע במקרא פעם אחת בלבד: "יען כי מס' העם הזה את מי השילוח הילכים לאט ומשוש את-רצין ובן-רملיהו. ולכן הנה אדני מעלה עליהם את-מי הנهر העצומים והרבימים, את-מלך אשר ועת-כל כבודו ועל-כל על-כל אפיקיו והלך על-כל גדותיו" (ישעיהו ח, ו-ז).

הנביא ישעיהו מושווים מפעל מים ירושלמי הנקרא 'שלוח' עם מימיו של הנهر הגדול נהר הפרת, ובאמצעותם הוא משווה את כוחה של ממלכת יהודה לזה של האימפריה האשורית. דבריו אלה של הנביא שייכים לימי

נחל קדרון. בRICTת השלווח נזכرت בברית החדשה (יוחנן ט 7) כמקום ריפוי האיש העיוור על ידי ישו. הבריכה מיימי הבית השני, זו הנזכרת בברית החדשה, זוהתה לאחורה בחפירתם החשובה של רוני רייך ואלי שוקרון (שנקס 2005; רייך ושוקרון 2005) באתרה של ירכבת אל-חמרה. ניתן להניח במידה רבה של סבירות שם הבריכה מיימי הבית הראשון, שהיתה עדין ידועה בימי נחמיה (המאה החמישית לפנה"נ) הייתה באותו המkosם, או בקרבתו.

RICTת השלווח המקורי שימשה כנראה לאיסוף עופפי המים של השימוש העירוני לצורכי השקיה גנים וחלקות שלחין, ומכאן הצמידות של המושגים 'ברכת השלה' ו'גן המלך' בדברי נחמיה.

כפר השילוח

'כפר השילוח' הוא כינוי עברי בן ימיינו לכפר הערבי סילוואן הבניוי על המדרון המערבי של הר המשחה (גיבל בطن אל-הוה) או חלקו הדרומי של הר הזיתים, מול התל של ירושלים הקדומה. הכפר נוסד כנראה רך בתקופה העות'מאנית, במאה ה- 16, והוא בנוי על גבי מערות הקברים של בית הקברות של אצילי ממלכת יהודה מיימי הבית הראשון (אוסישקין 1986). דומה כישמו הערבי של הכפר, 'סילוואן', מוצאו מן השם היווני-לטיני 'סילואם', שהוא שיבוש של השם העברי שלחו, כפי שופיע בברית החדשה ובתרומם התנ"ך. השם השתלשל לשונות אלו לכל לשונות אירופה. יש לשער שעربבי המkosם קיבלו את השם מנזירים מתבזדים ומצלינים נוצרים שחיפשו בסביבתו את המושג הגיאוגרפי 'שלוח' שהיה מוכר להם מכתבי הקודש.

בשנים האחרונות דומה שהמושג 'כפר השילוח' והתחום הגיאוגרפי שלו עברו תהליכי של התפשטות מתמדת. לא זו בלבד שכפר השילוח עצמו גדול ומתרחב, אלא שאף אזורי נספחים מוכנים בפי רבים בשם 'כפר השילוח'. בפיהם של רבים מוכנים השכונה הבנויה ביום על גבי התל הקדום של ירושלים, ואף הבתים הבנויים במדרון המזרחי של יהר ציון' בשם 'כפר השילוח' או 'סילוואן' בערבית.

השם 'כפר השילוח' הוא לפיכך תרגום לעברית של השם הערבי 'סילוואן', שמקורו בשם המkosם הגיאוגרפי 'כפר השילוח' אינו שם מקראי ואין לו כל הקשרים קדומים.

ישילוח' מקומו היה בדרום העיר ולא באזורי המעיין שמצוור. ניתן לקבוע חד-משמעות שהכינוי 'מעיין השילוח' הוא מוטעה ואין כל מעין בשם זה בהירושלים. השלט שנקבע בזמנו ליד מעיין הגיהון מטעם משרד הדתות, ועליו הכינוי 'מעיין השילוח', הוא לפיכך מוטעה ומטעה.

ברכת השילוח

ברכת השלה נזכرت במקרא פעם אחת בלבד: "ויאת חומות ברכת השלה לגן המלך ועד המעלות היורדות מעיר דוד" (נחמיה ג, טו). יתכן שבריכת זו הייתה קשורה במפעול המים הקורי בישעיו בשם 'השליח', אך קיימת גם אפשרותת שלא היה כל קשר בין השניים. מקומה של בריכת זו הנזכרת בנחמיה היה ללא ספק מדרום לתל של העיר הקדומה, במפגש הגיא המרכזי עם אפיק

ג'יחוּן

השם 'ג'יחוּן' נזכר במקרא חמיש פעמים. הוא מופיע תמיד, באופן מפתיע למדי, ללא ה"א הידוע ולא הקידומת של ע"י או 'מעיין'. מיעוט איזכוריו של המעיין היחיד של ירושלים במקרא הוא מפתיע ודורש הסבר. ככל הנראה העובדה שמקומות המעיין נאטם בימי חזקיהו עם הטיטית מיומי, הוא הגורם למשמעות האיזכורים, שכן רוב ההיסטוריה המקראית לירושלים זמן הוא מתוקפות מאחרות יותר, משלהי ימי מלכת יהודה. בולט ביותר שאריווע מרכזיו כמו משיחתו של שלמה למלך על ישראל היה "על ג'יחוּן", דבר שלא יכול היה להתקיים לאחר ימי חזקיהו.

השם 'ג'יחוּן' מופיע במקרא גם בשם של אחד מרבעת נהרות גן עדן (בראשית ב, י). הופעת השם קשורה כנראה בהיותם של כל דימויי גן-העדן המקראי קשורים בינוי הגנים, הצמחייה העשירה והמינים הזורמים בdrooms-مزוחה של ירושלים, כפי שהצביע לאחרונה לורנס סטינגר (1999). כשם 'שאגהנוס' מקורו בגיא בן-הנום שבירושלים, כך גם גן-עדן היה קשור אסוציאטיבית במשך שנים רבבות היה מקובל לזהות את 'מגדל השילוח' עם מבנה עגול, שנגלה ע"י רימונד ויל בדורות מזרח התל הקדום של ירושלים. המבנה שגילה ויל איינו אלא שובך יונים מיימי הבית השני. גם זיהויו עם 'מגדל השילוח' עם אחד משני המגדלים של תקופת הברונזה התיכונה שליד מעיין הגיהון (רייך 2004: 147) אינו סביר. זיהוי זה מובוס על ההנחה שמעיין הגיהון הוא ימי הבית השני אך כאמור, מקומו של 'מעיין השילוח' לפי יוסף בן מתתיהו הוא בעمق הטירופיאון וכל הקשור בשם 'שילוח' שייך לאזור הגנים, הבריכות, והשתיכים המושקים בדרום העיר ולא לאזור של מעיין הגיהון. גם נושא התאריך הוא בעיתתי, שכן קשה להניח שמגדל מתוקפה כל כך קדומה היה קיים עד לתקופה הרומית ואז התמונות. מקומו של 'מגדל השילוח' ישאר לפיכך בלתי ידוע, וזאת עד לתגלויות נוספות באזורי הגנים והבריכות בdrooms-مزח העיר, שכמעט ולא זכה למחקריהם ארכיאולוגיים עד עתה.

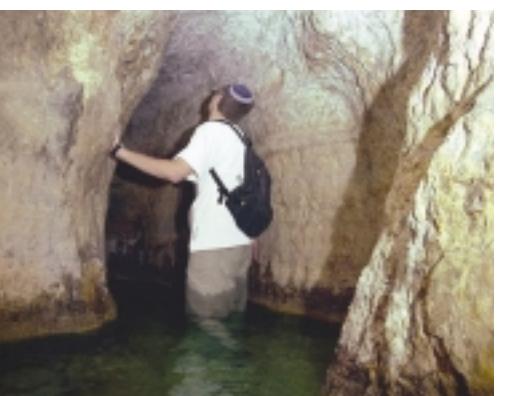
נקבת השילוח

השם 'נקבת השילוח' רווח בפי רבים והוא משמש כינוי של המנהרה שנחצבה בידי חזקיהו. מפעל המים של חזקיהו היה מיועד במקורו לשימוש עירוני וכן לעוזרים את מימי מיין הגיהון אל תוך שטח העיר. לפיכך, קישרו של מפעל מים זה עם מפעל מים אחר - השילוח, שהיה מיועד להשקיית גנים, שקדם בזמןו לימי של חזקיהו, הוא מוטעה מעיקר.

התיבה 'נקבה' מקורה בכתובות שנטגלהה ב-1800 על קיר המנהרה. הכתובות מתחילה במילים "ה...נקבה וזה היה נקבת". הכתובות מוקדשת כולה לסיפור החזיבה ע"י שני צוותים שהתקדמו זה לקראת זה, ולפריצה שהביאה למפגש שתי הקבוצות. הכתובות מספרת שהדבר קרה כשנותרו עוד שלוש אמות להנקב, כולל כמטר וחצי, והחובבים שמעו את קולות קבוצת החובבים האחרת.

השורש העברי 'נקב' מצין תמיד חור שארככו קטן, ואין אף מקור שלפיו שורש זה מכון למנהרה שארככה חצוי ק"מ. בדיקת כל ההופעות של שורש זה במקרא אינה מותירה שפק בדבר. לפיכך, יש לקרוא את התיבה שבראש הכתובות 'הַקִּבָּה', כשם הפעולה של חציבת הקטע האחרון של המנהרה ולא שם עצם. כפי שצינו לעיל, מפעל המים שחצב חזקיהו, מכונה במקרא בשם 'תעלת' ואילו שם העצם 'נקבה' נקבע כך כתוצאה מקריאה והבנה לא נכונות של הכתובות.

שМОאל אחיםוב, בספרו הכתב והמכתב (2005), הדן בכתובות עבריות מתוקפת המקרא, מביא את הפירוש הנכון של 'נקבה', שהוא חציבה על משקל 'שמיטה' ('כלימה'), אך לצערנו, תחת הכותרת המוטעית 'כתובות נקבת השילוח'. שיפי לחתת תמונה של נקבת השילוח או כתובות השילוח לפיכך, השימוש בשם 'נקבת השילוח' כינויה של המנהרה שחצב חזקיהו, הוא מוטעה בשני רכיביו: אין זו נקבה ואין לה כל קשר לשילה.

מגדל השילוח

המושג 'מגדל השילוח' מקובל בקרב נוצרים והוא כמעט שגור בפי דוברי העברית. הוא מבוסס על אזכור יחיד בברית החדשה (لوיקס יג), המספר על מגדל בשם זה שהתמודט ו Kapoor תחתיו 18 אנשים חוטאים.

במשך שנים רבבות היה מקובל לזהות את 'מגדל השילוח' עם מבנה עגול, שנגלה ע"י רימונד ויל בדורות מזרח התל הקדום של ירושלים. המבנה שגילה ויל איינו אלא שובך יונים מיימי הבית השני. גם זיהויו עם 'מגדל השילוח' עם אחד משני המגדלים של תקופת הברונזה התיכונה שליד מעיין הגיהון (רייך 2004: 147) אינו סביר. זיהוי זה מובוס על ההנחה שמעיין הגיהון הוא ימי הבית השני אך כאמור, מקומו של 'מעיין השילוח' לפי יוסף בן מתתיהו הוא בעمق הטירופיאון וכל הקשור בשם 'שילוח' שייך לאזור הגנים, הבריכות, והשתיכים המושקים בדרום העיר ולא לאזור של מעיין הגיהון. גם נושא התאריך הוא בעיתתי, שכן קשה להניח שמגדל מתוקפה כל כך קדומה היה קיים עד לתקופה הרומית ואז התמונות.

מקומו של 'מגדל השילוח' ישאר לפיכך בלתי ידוע, וזאת עד לתגלויות נוספות באזורי הגנים והבריכות בdrooms-مزח העיר, שכמעט ולא זכה למחקריהם ארכיאולוגיים עד עתה.

ריצ' 2004

R. Reich, 'Raymond Weill's Excavations in the City of David (1913-1914) - A Reassessment' in: H. Shanks (ed.), *The City of David, Revisiting Early Excavations*, Washington D.C., pp. 123-152.

ריצ' ושוקרון 2005

ר' ריצ' וא' שוקרון, 'בריכת השלווה מימי הבית השני בירושלים', *קדמוניות*, 130 עמ' 91-96.

סטיגר 1999

L.E. Stager, 'Jerusalem and the Garden of Eden', *Eretz Israel* 26 (F.M. Cross Vo1.) pp. 183-194.

שנקס 2005

H. Shanks, 'The Siloam Pool ,Where Jesus Cured the Blind Man', *BAR* 31:5, pp. 16-23.

בברור שמדובר במקום הנביעה ולפיכך יש להניח שמדובר הופעתם מחדש של המים בקצתה הדרומי של המנהרה, כונה במקביל 'גיחון התחתון', אם כי הדבר אינו כתוב במפורש. נסיבותו שהיו בעבר את 'גיחון העליון' במקומות אחרים, שונים מזו של מעיינה היחיד של העיר, אינם סבירים.

סיכום

בימי הבית השני חל שינוי מהותי במערכות המושגים הגיאוגרפיים הירושלמיים של תקופה המקרה. גיאון בן הינום הפך ממש טופוגרפי למושג תאולוגי-אסתטולוגי, השם 'עיר דוד' הפך לכינוי ארכאיסטי-אידיאולוגי של העיר ירושלים כולה, השם 'גיחון' נשכח, ואילו השם 'שילוח' הפך לכינוי למקומות הופעתם המחדשת של מימי המעיין הגחון בקצתה הדרומי של מנהרת חזיתו, מקום שנחשב בטיעות במקומות הנביעה.

בימינו שוב השתנתה משמעותם של חלק מן המושגים והשמות המקראיים בירושלים. 'עיר דוד' היה לכינוי המקובל של הattle של העיר הקדומה והשם 'שלוח' מקובל בהקשר של עצמים טופוגרפיים שונים באזורי העירוני הקדומים. אלו מצויים להיות ערים ומודעים לשינויים שחלו במשמעותם ובזיהויים של שמות מתקופת המקרא, לננסות להבין כל שימוש שם בהקשר הכרונולוגי וההיסטוריה המתאים. שמות השגורים כיום בפי כל מצריים מחשבה, ודורים עיון ולימוד חדשים על מנת להימנע מטעויות.

ביבליוגרפיה**אחייטוב 2005**

שי אחייטוב, הכתב והמכتب, אוסף כתובות ארץ-ישראל ומלכות עבר-ירדן מימי בית ראשון, ירושלים.

אוסישקין 1986

די אוסישקין, כפר השילוח, עיר הקברים מתקופת המלוכה, ירושלים.

dalman 1930

G. Dalman, *Jerusalem und sein Gelände*, Gütersloh (Rep. Georg Olms, Hildesheim, New York 1972).

ונסאן 1954

L.H. Vincent, A.M. Stève, *Jérusalem de l'ancien Testament, Récherches d'archéologie et d'histoire*, Paris 1954.

ריצ' תשמ"ז

ר' ריצ' , "כמו גדיון לשלח": לתולדותיו של מעיין הגחון בימי הבית השני, ארץ ישראל יט, עמי' 333-330

מקורות התמונות**ריצ' תשמ"ז**